

Paulina Michalska-Górecka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 <https://orcid.org/0000-0002-2454-0437>

**Leksyka dwóch XVI-wiecznych antyreformacyjnych
informatorów wyznaniowych w kontekście genezy tych druków
(ikonoklasta vs. ikonomach, zmalowane vs. wykonterfetowane,
gamratka vs. miłośnica)**

Streszczenie. W roku 1561 wydano anonimowo dwa antyreformacyjne informatory wyznaniowe: *Rodzay...* i *Wizerunk...* Uwagę badacza zwracają zwłaszcza dwa fragmenty tych druków, gdyż są one zaskakująco podobne (są to jedyne aż tak zbieżne miejsca obydwu utworów). Celem artykułu jest analiza leksykalna owych fragmentów i próba odpowiedzi na pytanie, czy ustalenia językowe dostarczają argumentów pozwalających wyjaśnić relacje genetyczne analizowanych druków: tekst oryginalny – tłumaczenie – kompilacja? Pytanie to dotyczy zwłaszcza *Wizerunku...*, o którym wiadomo znacznie mniej niż o *Rodzaju...*

Analizie poddano trzy pary leksemów pokazujących odmienne rozwiązania leksykalne przyjęte przez anonimowych autorów: *ikonoklasta vs. ikonomach, zmalowane vs. wykonterfetowane, gamratka vs. miłośnica*.

Sformułowane wnioski wydają się potwierdzać niejęzykoznawczą tezę Zbigniewa Nowaka, że w przypadku *Wizerunku...* mamy do czynienia z kompilacją, jednak na tym etapie badań trudno o uszczegółowienie tej tezy.

Słowa kluczowe: antyreformacyjne informatory wyznaniowe, leksyka reformacyjna, relacje genetyczne tekstów

**The lexis of two 16th-century anti-reformation confessional
guides in the context of the origins of these prints (*ikonoklasta vs. ikonomach,
zmalowane vs. wykonterfetowane, gamratka vs. miłośnica*)**

Summary. In 1561, two anti-reformation religious guidebooks were published anonymously: *Rodzay...* and *Wizerunk...* The researcher's attention is drawn to two fragments of these prints in particular, because they are surprisingly similar (these are the only places in both works that coincide). The aim of the article is a lexical analysis of these fragments and an attempt to answer the question whether linguistic findings provide arguments to

explain the genetic relations of the analyzed prints: original text – translation – compilation? This question especially concerns the *Wizerunk...*, about which much less is known than about the *Rodzay...*

Three pairs of lexemes were analyzed, showing different lexical solutions adopted by anonymous authors: *ikonoklasta* vs. *ikonomach*, *zmalowane* vs. *wykonterfetowane*, *gamratka* vs. *miłośnica*.

The formulated conclusions seem to confirm Zbigniew Nowak's non-linguistic thesis that in the case of *Wizerunk...* we are dealing with a compilation, but at this stage of research it is difficult to specify this thesis in detail.

Keywords: anti-reformation confessional guides, lexis of the Reformation, genetic relations of texts

W roku 1561 wydrukowano anonimowo dwa antyreformacyjne informatory wyznaniowe¹: *Rodzay álbo potomstwo Marćiná Luterá / piątego Ewányeliŝty y Oycá. Ktory wŝpłodźił ty Ewányeliŝkie Syny / á domy w krześciáństwie / ktorzy y s Koŝciótem Bożym / y ŝami s ŝobą walczą* oraz *Wizerunk Falecznego y Duchá / y náuki / y piŝmá / tychto od Luterá począwŝy aż do dziŝieyŝzych nowo Ewángielikow: w ktorym iáko we źwierćiedle iáŝnie obeyzrzyŝ / one Beŝthyą z wielą głow o iednym ćiele / co ią wykonterfetował ŝwięty Jan w ŝwym obiáwieniu*. W przypadku *Rodzayu...* znamy tylko rok wydania druku, w przypadku *Wizerunku...* zaś zarówno rok, jak i oficynę (krakowska drukarnia Scharffenbergerów).

Z ustaleń Zbigniewa Nowaka, a także z bibliografii Estreichera wynika, że omawiane druki to jedyne przykłady antyreformacyjnych informatorów wyznaniowych w polskojęzycznej literaturze powstałej w XVI wieku (Michalska-Górecka 2021: 43). Według badacza „[w]yznaczają one granicę pomiędzy okresem defensywnym w działalności kościoła katolickiego w Polsce, a okresem natarcia na siły reformacyjne. Publikacje te przygotowywały obóz antyreformacyjny do nowych zadań, gromadziły ważne informacje o przeciwniku i jego wyposażeniu ideowym, demaskowały jego słabości, służyły argumentacją w sporach” (Nowak 1979: 49). Główna ich część to opis sekt działających w Europie Środkowej.

Nowak uważa, że najpierw opublikowano *Rodzay...*, w *Wizerunku...* bowiem odnajdujemy fragment mówiący o tym, że istnieją już książki tego typu napisane w języku polskim (Nowak 1979: 46):

Thuć ia inŝyich [sekt – PMG] bárzo wiele mijam / ktore też w inŝyich kłiążeczkách doŝtátecznie maŝ ŝwym ięzykiem drukowáne / iednom tu chćiał przednieyŝze tylko głowy / kthore ŝie theraz miedzy ŝobą gwáltownie potykáią / wypiŝáć / ku krotkiew á gruntowney náuce twoiey. (*Wizerunk...* [B3v])

¹ Określenie *antyreformacyjne informatory wyznaniowe* pochodzi od Zbigniewa Nowaka – historyka literatury, badacza, który jak dotąd poświęcił im najwięcej uwagi (Nowak 1979).

Rok publikacji obydwu druków może być nieprzypadkowy, uwagę zwraca bowiem pewna zbieżność. W tym samym roku wydano również po polsku najważniejszy dokument zwolenników Lutra (*Confessio Augustana*) wcześniej znany w wersji łacińskiej (Lehmann 1937: 38). Poza tym w roku 1561 odbył się w Warszawie synod prowincjonalny, „na którym omawiano środki do walki z reformacją, m.in. przy pomocy odpowiednich lektur dla duchownych i wiernych [...]” (Nowak 1979: 43–44).

Ze względu na przynależność gatunkową (informatory wyznaniowe) analizowane druki dokumentują liczne nazwy sekwatywne² związane z reformacją. W *Rodzaju...* scharakteryzowano 52 odłamy reformacyjne podzielone na trzy grupy: nowokrzęzciców, sakramentarzów i konfessionistów; łącznie użyto 90 sekwatywów (Michalska-Górecka 2021: 50). W *Wizerunku...* scharakteryzowano 10 odłamów, łącznie posłużono się 66 nazwami (Michalska-Górecka 2021: 57). W obydwu utworach deprecjonuje się XVI-wieczne konfesje reformacyjne, porównując je do odłamów starożytnych i średniowiecznych uznawanych przez Kościół katolicki za herezje.

Pierwowzorem *Rodzaju...* był utwór *Genealogia Et Successio Martini Lutheri, Quinti Evangelistae Et Patris, Qui Genuit Hos Tot Evangelicos Filios Et Familias, In Orbe Christiano, Ecclesiae Dei Et Sibi Mutuo rebellantes* – także wydany anonimowo w roku 1561 (prawdopodobnie w krakowskiej oficynie M. Scharffenberga). Nowak wysnuł hipotezę, że autorem łacińskiego pierwowzoru mógł być nuncjusz apostolski Bernard Bongiovanni, autorem wersji polskiej natomiast arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski (od 1559) Jan Przerębski. Nuncjusz przybył do Polski w roku 1560 i współpracował z Przerębskim w przeciwdziałaniu reformacji (Nowak 1979: 43–44, 46; PSB 1984–1985: 748–758).

Rodzaj... jest tłumaczeniem swobodnym i twórczym. Choć zachowano w nim strukturę stanowiącą trzon informatora (podział na trzy główne sekty, a w ich obrębie dalsze drobiazgowo podziały), to charakterystyka poszczególnych odłamów nierzadko odbiega od pierwowzoru. Różnice uwidacznia także przedmowa i zakończenie.

W *Wizerunku...* część będącą przewodnikiem zredukowano na rzecz części polemicznej. Nie wiadomo, czy jest to utwór oryginalny, czy tłumaczenie. Nowak przypuszcza, że „mamy tutaj do czynienia z dobrą kompilacją, wykorzystującą w sposób przemyślany źródła obce i rodzime” (Nowak 1979: 48).

Uwagę badacza zwracają przede wszystkim dwa fragmenty charakteryzowanych druków, gdyż są one zaskakująco podobne. Warto podkreślić, że są to jedyne aż tak zbieżne miejsca obydwu utworów. Celem artykułu jest analiza leksykalna owych fragmentów i próba odpowiedzi na pytanie, czy ustalenia językowe dostarczają argumentów pozwalających wyjaśnić relacje genetyczne analizowanych druków: tekst oryginalny – tłumaczenie – kompilacja. Pytanie to

² Nazwy wyznawców i zwolenników religii oraz sekt (zob. więcej Michalska-Górecka 2021: 18–19; por. Kreja 1999: 47).

dotyczy zwłaszcza *Wizerunku...*, o którym to druku wiadomo znacznie mniej niż o *Rodzaju...*

Fragmenty te stanowią opisy sekt ikonoklastów i ikonomachów, czyli chrześcijan będących przeciwnikami kultu obrazów religijnych – ruchu rozwijającego się w VIII i IX wieku w Bizancjum, wznowionego w okresie reformacji (Masson 1993: 229–230). Niekiedy ikonoklastami nazywa się „burzycieli wszelkich obrazów; ikonomachami tych, którzy tylko cześć obrazów odrzucając, pozwalają ją mieć w kościele jako ozdobę, lub pamiątkę historyczną” (EKO 1885: 595). Zbieżne fragmenty pochodzące z druków polskojęzycznych zestawiałam z łacińską *Genealogią...* (pogrubienia w tekście pochodzą od autorki):

Iconoclastae / co z obrázy walczą / ktorzy obraz Kry[stu]łow / y w[szystkich] świętych obrázy z Ko[ścio]łów wyrzucáią / á [swoje y] żon [swoich] obrazki cudnie á gładko zmalowane / w[stawi]áią: Iáko niegdy czynił Symon Mágus / á iego gámratka Helená (iáko świádczy Nicephorus) ták theż ci Ewányeliy[cy] Prorocy teraz czynią. (*Rodzaj...* [Dv])

Ikonomáchi tho ie[st] Burzy obra[tk]owie walcáią [ie y] náyduiá między w[szystkimi] [sektar]zmi. Ci znak á obraz Kry[stu]łow / y w[szystkich] [świętych] z ko[ścio]łów wymiátiá / á obrázy [we y] żon [swoich] foremnie wykonterfetowane ná to miey[sc]e w[stawi]áią. Iáko niegdy wczynił on Symon czárnokliężnik y ie° miłosnicá Helená / [swiadczy o] tim Nicephorus: tak theż i ci dziele[li]y Ewángelicy czynią. (*Wizerunk...* B)

Iconoclastae, qui imaginem Christi, omniumq[ue] sanctorum imagines è templis eijciunt, suas autem atq[ue] suorum vxorum effigies, pulcherrimè et amatorie depictas, reponunt: Jicuti quondam fecit Simon Magus et pellex ipsius Helena (vt Nicephorus testatur) idem nostri Euangelici prophetae faciunt etiam. Exempla eorum testantur. (*Genealogia...* Bij-Bijv)

W przywołanych opisach sekt mowa o następujących postaciach historycznych:

- Szymon Mag – współczesny apostołom, z którymi rywalizował; od jego imienia utworzono słowo *symonia*, czyli świętokupstwo; podobno praktykował magię; jego zwolenników i wyznawców nazywano szymonianami (Masson 1993: 273–274; HK I 1984: 31–33, 63),
- Helena – towarzyszka Szymona Maga o wątpliwej reputacji czczona jako Pierwsza Myśl (ibidem),
- Święty Nicefor (Nikefor) – patriarcha Konstantynopola (806–815), myśliciel i historyk, w swym dziele *Zwięzły zarys historii* pisał o ruchu ikonoklastycznym (Hch 1999: 90, 119, 130, 134; HK II 1988: 75).

Zestawienie wybranych fragmentów wers po wersie pozwala uwypuklić nie tylko podobieństwa, ale i różnice (zapis uwspółcześniony):

R: ikonoklaści co z obrázy walczą –

W: ikonomachi to jest burzy obrazkowie (walczą się i najdują między wszystkimi sektarzami)

R: ktorzy obraz Chrystusowy i wszystkich świętych obrázy z ko[ścio]łów wyrzucáją –

W: ci znak a obraz Chrystusowy i wszystkich świętych z ko[ścio]łów wymiátiáją

R: a swoje i żon swoich obrazki cudnie i gładko zmalowane wstawiają –

W: a obrázy swe i żon swoich foremnie wykonterfetowane ná to mieysce wstawiają

R: jako nigdy czynił Szymon Magus –
W: jako nigdy uczynił on Szymon czarnoksiężnik

R: a jego gamratka Helena –
W: i jego miłośnica Helena

R: jako świadczy Nicephorus –
W: świadczy o tym Nicephorus

R: tak też ci ewanielijscy prorocy teraz czynią –
W: tak też i ci dzisiejsi ewangelicy czynią

Fragmenty te są tożsame pod względem struktury i tym samym treści, uwagę zwracają jednak zwłaszcza trzy rozwiązania leksykalne³ przyjęte przez anonimowych autorów, pokazuje je tabela 1 (zapis uwspółcześiony).

Tabela 1. Zestawienie leksemów wybranych do analizy

<i>Genealogia...</i>	<i>Rodzay...</i>	<i>Wizerunk...</i>
iconoclastae	iconoclastae	ikonomachi (burzy obrazkowie)
depictas	zmalowane	wykonterfetowane
pellex	gamratka	miłośnica

Źródło: opracowanie własne

1. łac. *iconoclastae* → *iconoclastae* vs. *ikonomachi*

Autor *Rodzayu...* łac. rzeczownika *iconoclastae* oznaczającego zwolenników wspomnianego ruchu nie tłumaczy ani nawet nie polszczy, jak to robi w wielu innych miejscach swego dzieła – ogranicza się tylko do charakterystyki tej sekty. Autor *Wizerunku...* natomiast wybrał leksem *ikonomach*, który przekłada za pomocą *compositum burzy obrazek*. Jest to prawdopodobnie jego autorskie tłumaczenie, ponieważ leksem ten nie jest znany z innych utworów.

Nazwy *ikonoklasta* i *ikonomach* nie były rozpowszechnione w polszczyźnie badanego okresu, SPXVI notuje zaledwie po kilka przykładów ich użycia (odpowiednio 2 i 3). Obydwie formy znał jezuita Benedykt Herbest, który w utworze *Wiary Kościoła rzymskiego wywody* (1586) trafnie wyprowadził je z greki⁴. Jakub Wujek wspomina o wskrzeszeniu ruchu ikonoklastycznego w czasach sobie współczesnych⁵.

Łacińskie słowo *ikonoklasta* powstało przez zestawienie greckiego rzeczownika *eikon* 'obraz' z czasownikiem *klan* 'łamać' (Masson 1993: 229–230) lub *klazo* 'krzyczeć' (Eka, t. 14: 234). Łacińskie *ikonomachus* Knapiesz wywodzi z greki

³ Do analizy wybrano trzy pary leksemów prezentujących odmienne wybory leksykalne anonimowych twórców, jednak takich par w wybranych fragmentach można by wskazać więcej.

⁴ „Con[st]ántynopoljcy Pátryárchowie [...] oburzyli się ná Obrázy / burząc ie y pałac / **Ikonoklájtami** y **Ikonomáchami** dla te⁸⁰ Greckim łowkiem názwáni. *HerbWywody* B3v” (SPXVI).

⁵ „włzyfcy práwi Luterani / obrázy y ceremonie záttrzymáli: które ci z Kálwinem y z Sákrámentarzmi **Ikonodájtami** [!] / to ielt Obrázokażcámi wyrzucáią. *WujJud* 208” (SPXVI).

i objaśnia jako ‘obrazoborca’, w części polsko-łacińsko-greckiej tezaurusu *obrazoborcę* podaje jako odpowiednik zarówno *ikonomacha*, jak i *ikonoklasty* (w postaci greckiej i łacińskiej) (Knapiesz 1643, t. 1: 575, t. 2: 359).

Polszczyzna XVI wieku знаła rodzime ekwiwalenty analizowanych nazw. Za takie można bowiem uznać kalki *obrazoborca* (15) i rzadziej notowane *obrazokażca* (4). Pierwszy wariant dokumentują w SPXVI wyłącznie dzieła Piotra Skargi, większość (12) wynotowano z utworu *O jedności Kościoła bożego* (1577), drugi wariant wyłącznie dzieła Jakuba Wujka: *Iudicium* (1570), *Postylla* (1584) i *Nowy Testament* (1593). Na podstawie materiału słownikowego można stwierdzić, że Wujek znał zarówno obcojęzyczną (*ikonoklasta*), jak i rodzimą postać nazwy (*obrazokażca*), a obydwu jezuickich kaznodziejów być może należałoby uznać za twórców polskich odpowiedników tych nazw. Notacje rodzimych odpowiedników są przynajmniej o dekadę późniejsze niż analizowane informatory i być może nie były jeszcze wtedy znane (zob. więcej Michalska-Górecka 2021: 224–226).

2. łac. *depictas* → *zmalowane* vs. *wykonterfetowane*

Łacińskie słowo *depictas* to imiesłów bierny dokonany od wieloznacznego czasownika *dēpingō*: 1. ‘malować, rysować’; 2. ‘ozdabiać, barwić’; 3. ‘przedstawiać, opisywać’ (Słlac.-pol. 2001: 77). W informatorach zostało oddane jako *zmalowane* i *wykonterfetowane*. SPXVI czasowników *malować* i *konterfetować* nie traktuje jako synonimy.

Malować, będące zapożyczeniem z niem. *malen*, oznaczało ‘kłaść farbę na jakąś płaszczyznę’ (146 poświadczeń), zwłaszcza ‘w celu odtworzenia lub wyobrażenia czyjejs postaci lub kształtu (o malarstwie figuralnym)’ (podznac. a. 139), tu także w znaczeniach przenośnych: ‘przedstawiać słowami, opisywać’ (21) lub ‘wyobrażać sobie’ (6). W pozostałych podznaczeniach: ‘w celu nakreślenia znaku, liter’ (4) i ‘w celach kosmetycznych’ (1) (SPXVI).

Czasownik *konterfetować* (|| *kontrefetować*) był znacznie rzadziej stosowany, materiały słownikowe dokumentują 9 jego użyc (licząc także użycia niekanoniczne). Miał też inne znaczenie, wprawdzie również odnosił się do malowania lub rzeźbienia kogoś lub czegoś, ale tylko w znaczeniu przenośnym: jako ‘opisywać, przedstawiać’ (3) lub ‘naśladować’ (4), w tym naśladować ‘dla wywołania śmiechu: przedrzeźniać’ (2) (*in exemplum operis assumere, conformare, deformare, exprimere exemplar, imitari* Cn [kogo, co]; SPXVI). Aż 5 poświadczeń słownikowych wynotowano z *Dworzanina* Łukasza Górnickiego, np.

Abowiem ktoby chciał ták **kontrefetować** ludzie/ iáko Guzman/ z rozdzieránim gęby/
z wyłczyńniánim ięzyká/ nie włzedłby też zá inego/ iedno zá Guzmaná/ á boday nie gorzey.
GórnDworz O8 (SPXVI)

U Górnickiego również w znaczeniu *kontrefetować w kim* [= *czyją cechę*]⁶:

⁶ Por. SJPDor (online): *konterfetować daw.* ‘malować, portretować’; przen. „W rozprawie nad obyczajami dworzan, Górnicki zalicza do rozrywek dworskich także konterfetowanie wad i charakterów ludzkich” WindTeatr (cytat z: S. Windakiewicz, *Teatr ludowy w dawnej Polsce*, Kraków 1902).

ma to obaczyć dworzánin/ ktorego czału/ ná kthorym mieyfczu/ y przed kim kogo s czego
 lztrofuie/ by zafię tego nie **konترفetował** w towarzyszu/ czo w panie ielth/ dobrze lepiey/
 godniefze fmiechu. *GórnDworz* O8v (SPXVI)

Linde tłumaczy leksem *konترفetować* jako 'odmalować, odrysować' (L, t. 2: 434) i wywodzi z języka francuskiego. Podobnie tzw. słownik wileński, opatrujący go adnotacją *nieużywany* (SWil online). W rzeczywistości czasownik ten można wywieść z łaciny średniowiecznej – *contrafacere* 'czynić przeciwnie; naruszyć coś' (SJPDor online; ESŁŚWP).

W przypadku formacji współrdzennych – *zmalowany* i *wykonترفetowany* – zmienia się stosunek ich frekwencji: *malować* 146 użyć wobec *konترفetować* 7; *zmalowany* 6 użyć wobec *wykonترفetowany* 3 (w kartotece SPXVI nie uwzględniono notacji z *Wizerunku*...). Czasownik *konترفetować* *Wizerunku*... dokumentuje trzykrotnie – zarówno w treści utworu, jak i w tytule. Tytuł pojawia się w dziele dwukrotnie, zostaje powtórzony, gdy anonimowy autor po przedmowie przechodzi do przedstawienia skrótu argumentów rozważanych w części polemicznej:

Wizerunk Falecznego y Duchá/ [...]: w kthorym iáko we żwierciedle iáśnie obezrzyłz/ onę
 Bełthą z wielą głow o iednym cíele/ co iá **wykonترفetował** święty Jan w śwym obíáwieniu.
 (*Wizerunku*... strona tytułowa)

Do zrozumienia powyższego fragmentu tytułu przydatne okazuje się sięgnięcie po rzeczownik *konترفekt*⁷ (6), który można objaśnić jako 'obraz' lub 'wizerunek' (SPXVI), przy czym leksem *wizerunek* także został użyty w tytule.

3. łac. *pellex* → *gamratka* vs. *miłośnica*

Również łac. rzeczownik *pellex* (także *paelex*, *pelex*) oznaczający 'nałożnicę, cudzołożnicę' (ESŁŚWP) został w informatorach oddany na dwa sposoby.

Autor *Rodzaju*... wybrał słowo *gamratka* (14) mające jednoznacznie pejoratywne znaczenie 'kobieta lekkich obyczajów, kurtyzana, kochanka' (SPXVI). Jest to forma żeńska od leksemu *gamrat* o niejasnej etymologii: Aleksander Brückner⁸

⁷ Por. u Brücknera: „*konترفet*, *konترفekt*, *konترفetować*, częste w 17. wieku, np. w Gościńcu Jarzębskiego 1643 r., 'podobizna', 'wzór', różni się poniekąd końcówką samogłoską od łac. *contrafactum*, 'naśladowane', franc. *contrefait* [...]. To *kontra-*, w *kontr*, 'przeciwnie', *kontrować*, z łac. *contra*, 'przeciw', powtarza się w licznych złożeniach łacińskich i romańskich [...]. Nowszemu *konترفe(k)towni* odpowiadał w 15. i 16. wieku *kontryfał*, z niem. *Konترفei*, 'mieszanina złota czy srebra z miedzią': «falszywe z miedzi, z *kontryfału* kuje talery» (Górnicki); jest to właściwie 'cynk', mylnie mieszany w 16. wieku i później z 'mosiądzem', 'cyną', a nawet z 'bursztynem' (chyba od lakieru bursztynowego?)" (Brückner 1957: 253).

⁸ Por. u Brücknera: „*gach*, *gaszek*, *gachować*, o 'nierządnych zalotnikach', zgrubiałe od *gamrat*, *gamratka*, *gamratować*, *gamracja*, 'popęd płciowy'; o 'nierządnikach' jeszcze w 16. wieku ogólnie; z łaciny średniowiecznej: *gameratus* (*Antigamerata* napisał około roku 1320 kanonik krakowski Frowin dla szkół, i Niemcy go w szkołach aż do 16. wieku dochowali). Znana osobistość, ks. *Gamrat*, biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński z łaski królowej Bony. Z nazwą *kamerada* nie ma *gam(e)rat* nic wspólnego; słowo zjawia się najpierw w krajach alpejskich, w Styrii. *Gach* więc zgrubiałe, jak *foch*, *loch*, *Moch*, *zach*." (Brückner 1957: 130–131).

i Witold Doroszewski⁹ wywodzą go ze średniowiecznej łaciny (*gameratus*), podobnie również Kazimierz Rymut, objaśniając nazwę osobową *Gamrot* – notowaną już od 1369 roku¹⁰. Andrzej Bańkowski natomiast leksem *gamrat* wywodzi z włoskiego gwarowego rzeczownika *gamerata* (por. wł. *camerata* ‘kolega, towarzysz, kompan’), co łączy z obecnością włoskich wędrownych komediantów (*gamerati*) przybyłych na koronację Łokietka w roku 1320 (Bańkowski 2000: 406–407). Doroszewski podaje dwa znaczenia leksemu *gamrat* – oprócz pejoratywnego ‘zalotnik, rozpustnik, kochanek, gach’ także neutralne ‘towarzysz, kompan, kolega’, drugie opatrując kwalifikatorem *dawny*. Przy formie *gamratka* zaś tylko określone jako *przestarzałe* ‘kobieta lekkich obyczajów’ (SJPDor online). Według Bańkowskiego pejoratywne znaczenie funkcjonowało w XVI–XVIII wieku (Bańkowski 2000: 406–407).

Leksemy *gamratka* i *miłośnica* można uznać za XVI-wieczne synonimy, co poświadczają szeregi typu *gamratka*, (*abo*) *miłośnica*, np.

Czytajże też Elter 2. Kápitułę wŷytkę z początku/ á doznałz tego iż w v17. y 19. **gámratki** **ábo miłośnice** Krolewskie/ Bethulámi to ielt dziewicámi názywa. *CzechRozm* 129v (SPXVI)

Leksem *miłośnica* SPXVI dokumentuje częściej (64), ma też on szersze znaczenie: przede wszystkim 1. ‘kochanka, nałożnica; kobieta lekkich obyczajów’ (56), ale też 2. ‘osoba ukochana, ulubienica, wybranka, przyjaciółka’ (6), 3. ‘osoba kochająca, miłośniczka, wielbicielka’ (2). To ostatnie znaczenie odnosi się do Maryi (*miłośnica kogo, czego*).

Analiza językowa trzech miejsc porównywanych fragmentów informatorów pokazuje, że ich autorzy wybrali odmienne rozwiązania leksykalne. Przedstawione analizy z pewnością nie wyczerpują podjętego zagadnienia, raczej wskazują pewną drogę rozważań, mimo tego można na obecnym etapie sformułować kilka ostrożnych wniosków. Wydaje się, że w przypadku trzech omawianych druków, czyli łacińskiego oryginału i dwóch polskich informatorów, prawdopodobne są przynajmniej trzy rodzaje powiązań:

- 1) Być może autor/tłumacz *Wizerunku...* znał *Genealogię...* – analizowany fragment przetłumaczył, a w innych miejscach w różny sposób z niej czerpał, dodając własny tekst i/lub inne teksty.
- 2) Być może nie znał *Genealogii...*, ale znał *Rodzay...* – fragment jest zatem przeróbką tego, co znalazł w *Rodzayu...*, a pozostała część informatora jest jego własnym tekstem i/lub tekstami innych autorów.

⁹ Por. mający podobne znaczenie, ale niem. pochodzenie leksem *kamrat* (od niem. *Kamerad*): „dziś zwykle rubasznie, lekceważąco, żartobliwie: kolega, towarzysz pracy, zabaw czy wspólnych przedsięwzięć; kompan, koleżka; gwarowo i dawniej: w ogóle kolega, przyjaciel, zwłaszcza towarzysz broni” (SJPDor online).

¹⁰ „Pochodzi od rzeczownika *gamrat*: 1. *kamrat*, towarzysze, kompan, kolega, 2. *gach*, kochanek, rozpustnik, wyraz ma proweniencję łacińską – jego podstawę stanowi *gameratus* ‘człowiek rozwiązły’” (Rymut 1999: 216).

- 3) Być może autor/tłumacz czerpał zarówno z *Genealogii...*, jak i z *Rodzaju...* – jego dzieło można uznać za swoistą kompilację łacińskiego pierwowzoru (*Genealogia...*) i polskiego tłumaczenia (*Rodzaj...*) z tekstem własnym i/lub z innymi, nieznanymi nam tekstami.

Wszystkie trzy sposoby powstania tego tekstu zakładają, że jest to jakiegoś rodzaju kompilacja. Przy czym niewykluczone, że dzieło zawiera także fragmenty będące autorskim tekstem autora/tłumacza¹¹.

Wydaje się, że anonimowy autor/tłumacz *Wizerunku...* wybrał leksemy mniej jednoznaczne niż anonimowy tłumacz *Rodzaju...* W *Rodzaju...*, tak jak w *Genealogii...*, użyto nazwy *ikonoklasta*, w *Wizerunku...* natomiast *ikonomach*, dla którego dodatkowo podano autorski (prawdopodobnie) ekwiwalent *burzy obrazek*. Łacińskie *depictas* oddał jako *wykonterfetowane*, posłużył się w ten sposób derywatem od czasownika o znaczeniu wyłącznie przenośnym wobec użytego w *Rodzaju...* derywatu od *malować*, który mógł być rozumiany zarówno dosłownie, jak i przenośnie. W przypadku łacińskiego *pellex* wybrał wieloznaczny leksem *miłośnica*, mogący nieść dodatni bądź ujemny ładunek emocjonalny, wobec jednoznacznego pod tym względem rzeczownika *gamratka*, którym posłużył się autor *Rodzaju...*

Jeśli autor/tłumacz *Wizerunku...* znał *Rodzaj...*, być może decydując się na odmienne rozwiązania leksykalne, chciał się od niego odzębnić. Jeśli go nie znał, są to być może wybory podyktowane jego własnym wyczuciem językowym.

Analiza językowa wybranych fragmentów wydaje się potwierdzać niejęzykoznawczą tezę Zbigniewa Nowaka, że w przypadku *Wizerunku...* mamy do czynienia z kompilacją, jednak na tym etapie badań trudno o uszczegółowienie tej tezy. Konieczne są dalsze badania uwzględniające większy materiał leksykalny – wyekscerpowany z charakteryzowanych fragmentów, ale i z innych miejsc porównywanych informatorów. Ciekawych wniosków mogłoby również dostarczyć uwzględnienie w badaniach ujęcia ilościowego (zob. np. Kuraszkiewicz 1986; Kowalska 2017).

Wykaz skrótów

EKa – *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz i in., t. 14, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski 2010.

EKo – *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetзера i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, red. M. Nowodworski i in., t. 16, Warszawa: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki 1885.

ESŁŚwP – *Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce (A–Q)*, https://elexicon.scriptores.pl/pl/lemma/PAELEX#haslo_prosty (dostęp: 10.06.2022).

¹¹ Definicja terminu *kompilacja* zakłada, że jest to „praca naukowa pozbawiona oryginalności, powstała z zestawienia wyników wcześniejszych opracowań” (STL 2002: 254).

- HCh – *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: G. Dargon i in., *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, Warszawa: Krupski i S-ka 1999.
- HK I – *Historia Kościoła*, t. 1: J. Daniélou, H.I. Marrou, *Od początków do roku 600*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1984.
- HK II – *Historia Kościoła*, t. 2: M.D. Knowles, D. Obolensky, *600–1500*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1988.
- L – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. 1–6, Lwów: Drukarnia Księży Pijarów 1854–1860.
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński i in., t. 28, Kraków: Zakład Polskiego Słownika Biograficznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN 1984–1985.
- SJPDor online – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/konterfetowac;5441965.html> (dostęp: 10.06.2022).
- Słac.-pol. – *Maty słownik łacińsko-polski*, red. J. Korpanty, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa i in., t. 1–37, Wrocław 1966–2016, t. 38, z. 1–3, <https://tinyurl.com/rryptw7>; kartoteka (dostęp: 10.06.2022).
- STL – *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum 2002.
- SWil online – Zdanowicz A. i in., 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno, Edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php> (dostęp: 10.06.2022).

Źródła

- Genealogia Et Successio Martini Lutheri, Quinti Evangelistae Et Patris, Qui Genuit Hos Tot Evangelicos Filios Et Familias, In Orbe Christiano, Ecclesiae Dei Et Sibi Mutuo rebellantes*, drukarnia Mikołaja Scharffenberga, Kraków 1561, online: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <https://tinyurl.com/yu5vpjh9> (dostęp: 15.03.2019).
- Rodzay álbo potomstwo Marćiná Luterá / piątego EwányeliŃty y Oycá. Ktory wŃpłodził ty EwányeliŃskie Syny / á domy w krześćiaństwie / ktorzy y s KoŃściołem Bożym / y Ńami s Ńobą walczą*, b.m.w. 1561, online: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <https://tinyurl.com/atjtkwb> (dostęp: 15.03.2019).
- Wizerunk Falecznego y Duchá / y náuki / y piŃmá / tychto od Luterá poczqwuŃzy aż do dziŃieyŃszych nowo Ewángielikow: w ktorym iáko we źwierćiedle iáŃnie obeyzrzyŃz / one BeŃthya z wielą gŃow o iednym ćiele / co ią wykonterfetowaŃ Ńwięty Jan w Ńwym obiáwieniu*, drukarnia Scharffenbergerów, Kraków 1561, online: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <https://tinyurl.com/4zrntn8c> (dostęp: 15.03.2019).

Literatura

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 1.
- Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, przedruk wyd. 1 (Kraków 1927).
- Knapiesz G., 1643, *Thesaurus polono-latino-graecus*, drukarnia Franciszka Cezarego, Kraków, t. 1-2, online: Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, <http://ebuw.uw.edu.pl/Content/283674/t2h.html> (dostęp: 15.03.2019).
- Kowalska D., 2017, *Czy Mikołaj Rej jest autorem prozatorskiej parafrazy Psalterza Dawidowego? O dylematach badacza w ustalaniu autorstwa dawnych tekstów*, „Roczniki Humanistyczne” LXV, 6, s. 133–147.
- Kreja B., 1999, *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich*, w: B. Kreja, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 46–64.
- Kuraszkiewicz W., 1986, *Badanie autorstwa tekstów anonimowych metodą statystyki językowej*, w: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 671–678 (przedruk wydania z 1961).
- Lehmann J., 1937, *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*, Warszawa: Księgarnia W. Mietke.
- Masson H., 1993, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice: Książnica.
- Michalska-Górecka P., 2021, *Muncerianie, rakowianie, tropiści. Nazwy sekwatywne w polszczyźnie XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Nowak Z., 1979, *Pierwsze polskie informatory wyznaniowe na tle piśmiennictwa antyreformacyjnego z XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, s. 33–49.
- Rymut K., 1999, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, t. 1.

